TÜRK DESTANLARINDA ALP TİPİ AT

The Horses Like the Heroes in Turkish Epics

Cheval héroïque dans les épopées turques

Yard. Doç. Dr. Ali Abbas ÇINAR*

ÖZET

Alp, eski Türklerde kullanılan bir ünvandır. Türkler arasında yiğit, kahraman, güç ve erk sahibi kişi anlamında kullanılmıştır. Bazen ad, bazen sıfat, bazen soy ifade eder: *Alp, Alp Aydoğmuş, Alp Manas, Alp Arslan, Alp Han, Alp Er Tunga vb.* Bazen hayvanların da güçlülüğünü veya adını bildirmek için kulanılmıştır: *Alp Şalçı (at), Alp Kuş, Alp Kara Kuş vb.* Alpın tahlili Türk bozkır yaşayışı ve toplumunun da tahlilidir. Bu yaşayış ve düşünüş; destanlarda alp, alpın yakınları ve halkının hayatı, söylemleri çerçevesinde vücuda gelir. Alp, toplumun düşüncesi ve yaşayışının tezahürü ve sembolüdür. Bunun için merkezde yer alır. Alp tipi atın kaderi ile alpın kaderi birbirine bağlıdır. Alpın yavaş yavaş ortaya çıkışını hazırlayan anlatıcı ona yardımcı unsurlar da hazırlar. Baş yardımcılardan biri ve en önemlisi attır. Alpın büyümesiyle birlikte onun arkadaşı, yanında yoldaşı, dostu, sırdaşı at da hazır hale gelir. Bunlar sürdükleri hayat içerisinde birbirlerini tamamlarlar. Alpı en iyi yansıtan kaynaklar destanlardır.Yazıda, bazı Türk destanlarından hareketle alp tipi atın özellikleri verilecektir.

Anahtar Kelimeler

Alp, at, destan, Türk, savaş.

ABSTRACT

Alp, is at title used for old Turks. It meant valiant, hero, power among Turks. It stands for sometimes name, sometimes title and sometimes descent: *Alp, Alp Aydoğmuş, Alp Manas, Alp Arslan, Alp Han, Alp Er Tunga* etc. This title was sometimes used for the power of animals and their names: *Alp Şalçı (horse) Alp Kuş (bird), Alp Kara Kuş (bird)* etc. The analysis of Alp, is the analysis of Turkish platoe life. This way of life and thinking; is embodied is myths in their lives and with their frame of speech. That's why the fate of Alp and that of his horse is connected. The main assistants of the hero in myths is the horse. The best sourees that tell about alp and alp type horse are Myths. In this article starting from Turkish myths the characteristics of an alp type horse will be given.

Key Words

Alp (the hero), the horse, epoch, Turk, war.

Türklerde alp tipi atın varlığı Türk tarihinin yazılı en eski belgelerine dayanır. Bu belgelerin başında **Kök Türk Yazıtları** ve **Divanu Lugati't-Türk** gelmektedir. Yazıtlarda kahramanların bindiği atların gösterdiği yararlılıklar,savaş içerisindeki fonksiyonları,savaş sahneleri tasvir edilmiştir. Yapılan tasvirlerden Kül Tigin'in bindiği atların nefesini duymak mümkün olabilmektedir. Bu atların, savaştaki başarılarına göre alp ünvanı aldıkları da anlaşılıyor: *Alp Şalçı.* Türklerde, alp tipi atın mutlak surette bir adının olduğu, daha bu ilk kaynaklardan başlayarak, anlaşılmaktadır: *Alp Şalçı, Kedimlig Doru,*

* Muğla Ünv. Fen-Edb.Fak.Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edeb.Bölümü.

Başgu Boz, Kır At,Tayburul,Bayşubar, Akkula, Akbudun, (toklu başlu) Doru Aygır,(keçi başlu) Geçer Aygır, Alapaça, Konur, Gök Bidevi, Düldül, Aşkar vb Kaşgarlı,"at Türk'ün kanadıdır" demektedir. Alpın en büyük yardımcısı ve destekçisi atıdır. Alp tipi atı en iyi yansıtan kaynakların başında, merkezinde alpın yer aldığı eserler olan destanlar yer alır. Destanlar; bir yanıyla alpın, diğer yanıyla atlarının hikayesidirler. Atların destanlarda var olmalarının temel fonksiyonu düşmanla savaş veya mücadeledir. Manas destanında Akkula'nın adı diğer kahramanlardan bile önce geçer (Radloff 1995: 122-123). At da kahraman gibi alplık gösterir. Alpın temel özellikleri bindiği atta da görülür. Alpın bindiği at iyi bir binek ve yarış atıdır. Atik, dayanıklı ve savaşçılığı ile diğer atlardan ayrıdır. Manas'ın Akkula adlı atı bunlardan biridir. Akkula, atan tan gibidir. Butlarını oynatması dağ koçunu, boynunu sağa sola çevirmesi tekeyi andırır(Radloff 1995: 198). Yatık ve kısa yeleli, etli (Radloff 1995: 21), yüksek bedenli, geniş sağrılı (Radloff 1995:44), büyük hörgüçlü,sivri ve uzun boyunlu, iri cüsseli, ok gibi gergin bacaklı, keçi gibi ince gövdeli, sivri ve keskin burunlu, kurt kulaklı, geyik butlu, sivri tüylü, sert göğüslü, geniş omuzlu, sık kâhküllü, keskin gözlü, bıçak gibi dişli, kalın dilli (bilek kalınlığında)dir. Sinirleri sarı yılan, ilikleri kızıl yılan, omurgası Ural, kaburgası Kalkan dağını andırır. (Radloff 1995: 158, 193, 199, 245, 246). Hiçbir ayaklı veya kanatlı yaratık onu geçemez (Radloff 1995: 122-123). Güzel bir hanımı andırır. İnce zekalı, kuyruğunda kut taşıyan uğurlu ve kutlu bir attır. Konuşma özelliğine sahiptir. Uçar, tehlikeyi önceden sezer, Manas'ı zorluklardan, ölümden kurtarır

Türk halklarının destanlarında alp tipi atlar doğdukları andan itibaren olağandışı özelliklere sahiptirler. "Bunların bazılarının kuyruğu ve yelelerinde kılıç veya hançer vardır, tırnakları demirdendir. Kazak, Tuva, Saha ve Altay Türklerinin epik destanlarında kahramanların atlarının ayaklarında, yele veya kuyruklarında kılıç vardır veya bunlar kılıç gibi keskindir. Bu tip atlar, düşman veya atına yok edici darbeyi vururlar. Altay Türkleri destanında düşman atlarının her biri ile şiddetli savaş sahneleri verilmiştir. Sarıker at savaş meydanında düşmana saldırır, sağa sola, aşağı yukarı zıplayarak düşmanı keser, yaralar" (Lipets 1984:210). Türk atlarının dayanıklı ve mücadeleci yapıları yaptıkları savaşlara da yansır. Bu savaş; birbirini kemirmek, tekmelemek, arka ayaklar üzerine kalkarak ön ayaklar ile birbirine vurmak şeklinde gerçekleşir. İyi bir at düşman atını veya atlarını yaraladığı, yendiği veya öldürdüğü ölçüde kahramandır. Köroğlu'nun Kır At'ı düşmanla bir insan gibi savaşır. Reyhan'ın üstüne gider, onun sırtını kemirmeye başlar. Canının telaşına düşen Reyhan, Ayvaz'ın darbeleriyle ölür. Atla kahramanın birlikte hareketi, birbiriyle dayanışması düşmanın sonunu hazırlar. Böylece at bir hayvan olmaktan öte, yarı insan, yarı at şekliyle karşımıza çıkar (Çınar 1996). Alp tipi atın kaderi ile kahramanın kaderi birbirlerine bağlıdır. Alpın yavaş yavaş ortaya çıkışını hazırlayan anlatıcı ona yardımcı unsurlar da hazırlar. Baş yardımcılardan biri ve en önemlisi attır. Alpın büyümesine parelel ola-

rak onun arkadaşı, dostu, sırdaşı at da hazır hale gelir. Bunlar sürdükleri hayat içerisinde birbirlerini tamamlarlar. Alp tipi at, insan niteliği ile karşımıza çıkar. Alp düşmanlarını bertaraf ederken, atı da ona yardımcı olur, düşmanı veya düşmanın atlarını ısırır,tekmeler,savaşır. Bu tip atlar savaşlarda aktif rol alırlar. Savaş sadece kahraman ile düşmanı arasında değil, atlarladır. Alpın kaderi atının da kaderi olur. Bu savaşlarda genellikle alpın atı galip gelir. Düşmanın atının yok edilmesi düşmanın sonunu hazırlar. At savaşın cesur kahramanlarından biridir ve hücum eri, öncü akıncısıdır. Düşmanı tekmeler, kahramanın savaş sırasında düşmesi halinde onu korumak için kendini siper eder. Yaralanmış veya düşmüş olan kahramanın önünde diz çöker, onun sırtına binmesini sağlar. Kahraman yaralıysa onu savaş alanından kaçırmaya çalışır. Koştuğu zaman kahramanın düşmemesi için çabalar. Manas'ın Akkulası, Alpamış'ın Bayşubarı, Köroğlu'nun Kır Atı, Şah İsmail'in Kamertayı, Koblandı'nın Taybururlu bunlardandır.

Atın fonksiyonu sadece savaşla sınırlı değildir. Yarışlarda, kahramanın uykulu vaktinde, tehlikeli durumlarda onu korur, kollar. Bu husus bazı halk hikayelerinde de vardır. Alp tipi at uyumakta olan kahramanı, tehlikeden kurtarmak için kişneyerek veya ayakları ile yere vurarak onu uyandırır. Alp at, düşman tarafından yapılan bütün hazırlıkları sezer, duyar. İnsanların duymadığı sesleri duyma özelliğinin bulunması alp tipi atın önemli bir özelliğidir. Felaketlerin, depremlerin at vb. hayvanlar tarafından, insanlardan önce bilindiği gerçektir. Bu gerçeklik atın fonksiyonu ile de süslenerek yeni bir yapıya büründürülür. At, alpın tutsak edilip zindana atılması durumunda bile alp tipi at bu tutsaklıktan hem kendini, hem de sahibini kurtarır. Alpamış destanının Karakalpak anlatmasında bu motifle karşılaşırız. Bayşubar, zindanda bulunan Alpamış'ı kuyruğunu zindana sarkıtmak suretiyle kurtarır (Ahmetov Bahadırova 1992:111-114). Yine Koblandı destanında da Burul Koblandı'yı Kurtka ile birlikte zindandan kurtarır. Kır At da aynı fonksiyona sahiptir; Köroğlu'yu tutsaklıktan kurtarır, zindandan kalelerden alır, kaçırır.

Destanlarda atla alpın önemlilik derecesi eşite yakındır. Dede Korkut'ta geçen "hüner erin midir, yoksa atın mı?" veya "at kazanır er öğünür" sözleri bu gerçekliğin ifadesidir. Bunlar birbirini tamamlayan iki varlıktır. Biri olmazsa diğeri de olmaz. Türklerin atla kahramanı aynı mezara defnetmeleri bu tarihi gerçekliğe dayanır. Atın ölümü, kahramanın ölümü kadar hüzün ve acıyla karşılanır. Manas destanında Akkula'nın ölümü üzerine bütün kahraman ve askerler yas tutarlar. Atsız bir hayat düşünülemez. Kahraman ile atın bütünleşmesi sonucu bu iki varlık birbirinden ayrılamazlar. Atın ölümü durumunda kahramana ikinci bir at bulunur, fakat kahraman hiçbir zaman ilk atını unutmaz. Manas da bunlardan biridir. Akkula öldükten sonra onu hiçbir zaman unutmaz. Yerine gelen atları Akkula kadar sevemez. Kahramanla birlikte atının da defnedilmesi bu sevgiden; atın öbür dünyada da gerekli olacağına, kahramanın orada da atına bineceğine olan inançtan kaynaklanmaktadır.

Köroğlu destanının Türkmenistan versiyonunda Kır At merkezde rol oynar. Bu destan, Köroğlu kadar Kır At'ın da destanıdır. Köroğlunun olduğu gibi Kır At'ın da batında iyeleri vardır. Bunlar Hz. Ali, Hızır, erenler ve babalardır. Kır At'a olağanüstü özellikler verirler. Köroğlu'nun giyim ve kuşamını olduğu gibi, Kır At'ın da binit takımı erenler tarafından kuşatılır. Destancı böylece Köroğlu ile Kır at'ın kaderlerinin kesiştiğini gösterir. Nitekim bu durum Köroğlu'nun ölümüne kadar devam eder. Köroğlu'nun Kır At'ı olağanüstü özelliklere sahiptir. Sudan çıkan aygır ve kısrağın yavrusu olan Kır At, Köroğlu'yu aşılmaz dağlardan, geçilmez geçitlerden,devler arasından, yüksek kalelerden alır kaçırır. Köroğlu'nun "Kır At oyunu" meşhurdur. Çoğu kez düşmanı bu oyunla yener. Türküleriyle insanları kendilerinden geçirir, atını mahmuzlar ve düşman kalesinin yüksek duvarlarının üstünden öteye uçar veya büyük kayaları deler, geçer. (Köroğlu Destanı III.C.: 301). Başka bir epizotta ise, Köroğlu, Kır At'ından ayrılmış, müşkül düşmüştür. Ona Hızır'ın gönderdiği at Kır At'tan daha üstündür. Bu atın toynağından çıkan kum, toprak ok gibi fırlar, bulutlara yükselir. Dişleri marala benzer, yelden hızlıdır, deve gibi ayakları vardır. (Köroğlu Destanı V.C.:127)

Dünyaca ünlü destanlardan biri de Karakalpak Türkleri arasında anlatılan Kırk Kız destanıdır (1993). "Bu destanda atın kuyruğu bulut, yelesi gecedir. Atın tırnaklarından çıkan ses alevler içinde patlayan buğday sesini andırır. Tırnağın sert vuruşuyla kopan nesneler alev haline gelir, yıldızlardan daha yukarı çıkar. Kanatlı at, kendi kanatları ile kartalın kanatlarını gölgede bırakır ve onun gibi öter. Genelde atın başı kıymetli taşlarla izah edilir. Alp tipi atın seçimi belirli bir sınav ile yapılır. Bunlardan biri de atın belinin alp tarafından elle yoklanması veya üzerine binilmesi şeklinde olur (Lipets 1984: 20, 48, 71, 157, 179)".

Atların bakım ve terbiyesine özel bir önem verilir. Alpın eşi, alpa sadık bir dost olduğu kadar atının bakımını da ihmal etmeyen biridir. Alp atın bakım be beslenmesiyle ilgisiz kalmaz, ona sevgi gösterir. Bakım ve beslemede özellikle dağlar tercih edilir. Dağlardaki temiz hava, bol ot, taşlı ve engebeli arazi atın bakımı ve eğitimi için en iyi mekandır. Bakım ve beslenmesi iyi yapılmış at iyi bir savaş aracı haline döner. "Altınay halkı Nadirşah'a karşı gelmeye çağırırken şöyle der:

Bu savaşta canlarım,
Atlara çabucak binelim,
Ak zırhları giyelim,
Bitene kadar kanımız,
Var gücümüzü verelim.
(Maksatov 1997: 36,45).

Türk kültüründe atın rolünü gösteren en önemli kaynaklardan biri de Manas destanıdır. Destan, at kültürünün zengin bir hazinesidir. Atlar sürüler halindedir ve damgalıdırlar (Radloff 1995: 232). Bu sürülerin her biri yaklaşık 1000 attan oluşmaktadır. Manas'ın cins atları sayısızdır(Radloff 1995: 96). Bunlar yağmalar ve evcilleştirmeyle daha da çoğaltılmaktadır. Sürüler dağlık alanlarda, otlağın bol olduğu yerlerde otlatılmakta, başkalarının görmemesi, yağma etmemesi için kuytu vadilerde bulundurulmaktadır. Manas, kahramanlarına en iyi

cins atları buradan seçmektedir. Atların semiz olması için özellikle ırmak kenarları, su başları tercih edilmektedir. Manas'ın erleri yaptıkları yağmalarda cins atların en iyilerini Manas'a verirler. "Doksan doru, altmış cins at, yetmiş ala yörük" bu paylaşımlarından birinde Manas'a verilir. Manas ile Akkula birbirine bağlı iki canlıdır. Birbirinin süt kardeşleridir. Biri olmadan diğeri olamaz. Akkula'nın zayıflaması peşinden Manas'ın yaşlılığını ve ölümü temasını getirir(203). Akkula Manas'ın Ölümü üzerine su içmez, yem yemez, Tanrı'ya yalvarır, Manas'ın dirilmesini ister.

Sonuç olarak, tarih içinde at, Türk halklarının kanadı, yoldaşı olmuştur. Günümüzde, birbirinden uzak coğrafyalarda yaşayan Türk kavimlerinde, tarihi müşterekliği sağlayan faktörlerin en önemlilerinden bir de at veya at kültürüdür. Kazakistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleriyle Yakutistan Özerk Topluluğu'nun devlet sembollerinde; tören, ritüel ve inançlarında; değişik toplulukların parti amblemlerinde at merkezde yer almaktadır. At, geçmişte olduğu gibi günümüzde de özgürlük sembolüdür, "murattır". Ata binmenin mutluluk verici fonksiyonu devam etmektedir. Yazılı ve sözlü gelenekte de bu varlık önemli bir değer olarak muhafaza edilmektedir. Otomobil, banka, çeşitli marka; hızı, iletişimi, sevgiyi ve özgürlüğü ifade eden kimi reklamlarda kullanılmaktadır. Bütün bunlar, at ve at kültürünün Türk kavimleri arasında, gelecekte de farklı kullanım alanlarında yer alabileceğini göstermektedir. Bu kültürel birikimin canlı tutulmasında yarar görülmektedir.

KAYNAKLAR

AHMETOV, S.-S. BAHADIROVA, 1992 **Folklordık Terminlerdin Kıskaşa Sözdigi.** Nöküs: Bilim Baspası.

ÇINAR, Ali Abbas 1996 **Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü** Ankara: Hacettepe Ünv. Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı.Yayımlanmamış Doktora Tezi.

ERGİN, Muharrem 1980 **Orhun Abideleri** İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

ERGİN, Muharrem 1989 **Dede Korkut Kitabı I (Giriş- Metin – Faksimile).** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

KAŞGARLI Mahmud 1985 –1996 **Divanu Lügati't Türk Tercümesi (4 Cilt)** (Çev.: Besim ATALAY) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Göroğlu /Türkmen Halk Destanı, VIII C. **1996** (Haz.:Annakuli NURMUHAMMET – Himmet KAYHAN). Ankara: Bilig Yay.

Kırık Kız / Karakalpak Halık Destanı, 1993 (Hazl.: Kabıl MAKSETOV) Nökis: Karakalpakistan Neşriyatı.

LİPETS, R.S. 1984 **Obrazı Batıra İ Ego Konya / V Tyurko – Mongolskom Epose.** Moskova: Navka.

MAKSETOV, Kabıl 1997 "Kırk Kız". Aktaran: Ceyhun Vedat UYGUR *Milli Folklor*, Sayı: 34, Yaz 1997, S. 30-46.

RADLOFF, W. 1995 **Manas Destanı.** (Haz.: Emine GÜRSOY NASKALİ) Ankara: Türksoy Yayınları.